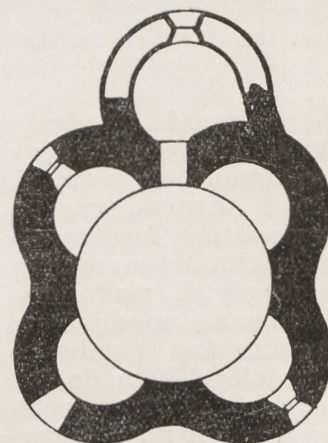

3. K. Na terenie K. już bardzo wczesnie powstały różne luźne osady, które stosunkowo późno zlały się w zwartą całość. Wyraźniejsze

oblicze archit. zaczęło się tutaj kształtować pod koniec pierwszego tysiąclecia n. e., kiedy powstały pierwsze kościoły murowane. Późno, w w. XVIII, zanotowana legenda o istnieniu niegdyś w kościele Św. Salvatora na wzgórzu Bł. Bronisławy krucyfiks przysłanego Mieszkowi I z Moraw została uprawdopodobniona dzięki niedawnym odkryciom arch., które doprowadziły do zauważenia analogii tej budowli z sięga-

Ryc. 163. Kraków. Tetraconcha NPMarii (Św. Feliksa i Adakta) na Wawelu. Rzut poziomy

jącymi w. XI kościołami zachodnioeur. Wsch. część kościoła Św. Salvatora składała się bowiem z prostokątnego prezbiterium o krótkich murach, wciągniętych do wnętrza, opatrzonego bliźnimi oknami, otwierającymi się do dwóch przestrzeni bocznych (pastoforiów?), do których z prezbiterium wchodziło się przez arkady. Nakryta stropami całość zbudowana była z kostki kamiennej, ujętej na węglach dużymi ciosami starannie obrobionego piaskowca. Wydaje się najprawdopodobniejszym pochodzenie kościoła z w. X.

Jaśniej przedstawia się najdawniejsza zabudowa wzgórza wawelskiego. Budowle wa-

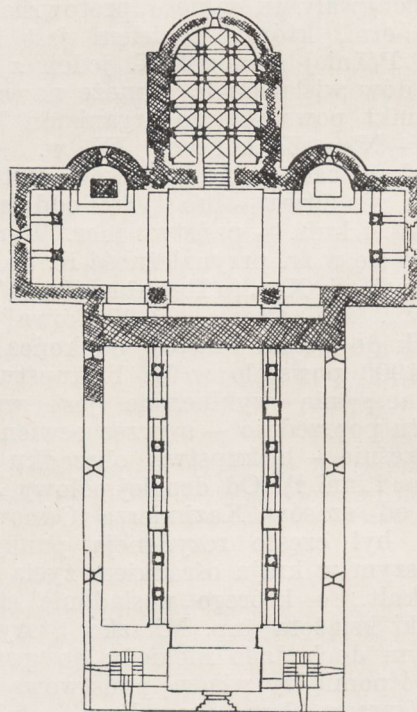

Ryc. 164. Kraków. Tetrakoncha NPMarii (Św. Feliksa i Adaukta). Model, fot. W. Gumuła

welskie z epoki przedgotyckiej należą do trzech okresów. Najstarsze są: rotunda (tetrakoncha) pierwotnie pod wezw. NMP, później Św. Feliksa i Adaukta, oraz prawie kwadratowa budowla, której fundamenty odkryto w l. 1949—1951. Ośrodkiem rotundy, zbudowanej z płaskich płytek piaskowca barwałdzkiego, wielkości mniej więcej cegieł, łączonych czystym wapnem bez domieszki piasku, jest walec o średnicy 4,80 m, do którego przylegają cztery półkoliste w rzucie poziomym apsydy o promieniu 1,40 m. Przestrzeń środkową, pozbawioną ozdób, której wysokość wynosiła w przybliżeniu 10 m, zamykała górą kopułka; apsydy boczne, o wysokości około 6 m, nakryte są półkopułkami. Światła dostarczały cztery małe okienka, po jednym w każdej apsydzie. Rotunda ta, pochodząca wg wszelkiego prawdopodobieństwa sprzed r. 1000, była jedną z szeregu rotund z okresu wczesnopiastowskiego w Polsce; jej rzut poziomy wykazuje jednak wyraźny związek z rotundą Św. Wita na Zamku w Pradze z l. 926—30 (ob. Hradčany; Rotundy w Czechach). Powstała zaś ona niewątpliwie jako wawelska kaplica grodowa. Współczesny rotundzie był budynek, którego reszty murów odkopano w płn.-zach. narożniku wawelskiego dziedzińca arkadowego. Wzniesiono go na planie prawie kwadratu o wymiarach w świetle 5,30 × 5,20 m, a poprzedzał go jakby korytarzyk długości około 6 m. Mate-

riałem jest tu piaskowiec analogiczny jak w rotundzie, zaprawa jest jednak gipsowa. Co do pierwotnej funkcji tego budynku toczy się jeszcze dyskusja.

Drugi okres najstarszego budownictwa na Wawelu reprezentują fragmenty kościoła pod płn. częścią zach. skrzydła zamku, na wschód od dziś. katedry: zachowane mniej więcej do wysokości 1 m ponad pierwotny poziom mury prezbiterium ze znajdującą się pod nim kryptą, transeptu i samego początku przedniego korpusu. Prezbiterium ma kształt kwadratu, od wschodu wybiega w półkolistą apsydę. Dwie podobne, mniejsze apsydy mieszczą się przy obu ramionach transeptu. Jest to układ typowy dla kościołów saskich od wczesnych lat w. XI aż w głąb stulecia następnego. Pozwala to przypuszczać, że i pozostałe części kościoła odpowiadały wzorom saskim, tzn. że był on bazylikalny, trójnawowy z alternacją podpór w rytmie dwukolumnowym. Zasklepiona krzyżowo była tylko trójnawowa krypta. Data powstania: po 1018 r. czemu odpowiada także i to, że kościół wawelski posiadał empory na końcach transeptu, podobnie jak kościół Św. Michała w saskim Hildesheimie. Jest to wg wszelkiego prawdopodobieństwa pierwsza przez Bolesława Chrobrego ufundowana kate-

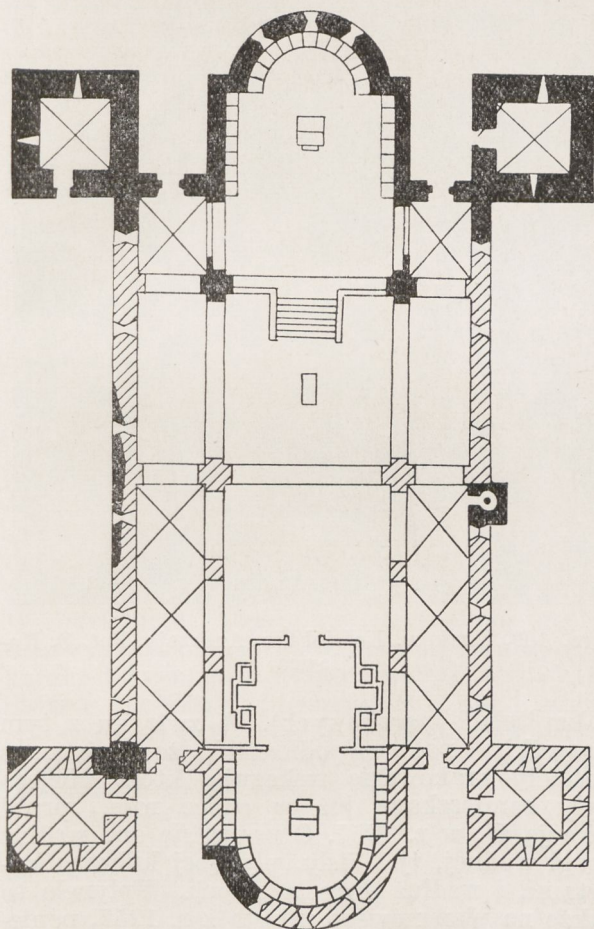
Ryc. 165. Kraków. I Katedra romańska (Bolesława Chrobrego) na Wawelu. Rzut poziomy. Rekonstrukcja A. Szyszko-Bohusza

dra krakowska. Zachowały się w tej budowli fragmenty dekoracji rzeźbiarskiej, a mianowicie kapitele pokryte ornamentem plecionkowym, który występuje również na trzonie jednej z kolumn kopuły. Katedrę tę spotkał jakiś kataklizm. W każdym razie rychło już tylko jej część wsch.,

tj. prezbiterium wraz z transeptem, nadawała się do dalszego użytku i została oddzielona murem od zniszczonej reszty. Skrócony w ten sposób budynek utożsamiać można z kościołem Św. Gereona, o którym wiadomo, że istniał kiedyś na wzgórzu wawelskim. Przekształcenie części dawnej katedry Chrobrego na kościół pod wezwaniem jednego z głównych patronów Kolonii zostało dokonane zapewne w okresie rządów Kazimierza Odnowiciela (1040—58), kiedy stosunki z Kolonią były bardzo żywe. Samą katedrę trzeba było jednak wybudować nową, obszerniejszą, odpowiedniejszą dla Krakowa jako głównego już podówczas ośrodka życia polit. Polski. Otóż pod zach. częścią dzisiejszej gotyckiej katedry na Wawelu zachowała się bardzo dobrze część dawniejszej, rom. budowli, krypta Św. Leonarda: prostokątna, zakończona półkolistą apsydą, podzielona czterema parami kolumn na trzy równej szerokości i wysokości

Ryc. 167. Kraków. Krypta Św. Leonarda w katedrze. Fot. z Państw. Zbiorów Sztuki na Wawelu

Ryc. 166. Kraków. II katedra romańska na Wawelu. Rzut poziomy. Rekonstrukcja A. Szyszko-Bohusza

nawy. Kwadratowe ich przęsła nakryto sklepieniem krzyżowym z gurtami. Mury krypty zbudowano z niewielkich kostek wapienia, kolumny wykuto z piaskowca, do sklepień użyto lekkiego tufu pochodzenia wulkanicznego. Kolumny nie są jednakowe, tak samo i kapitele, i bazy. Różnice te, zwłaszcza baz, wskazują

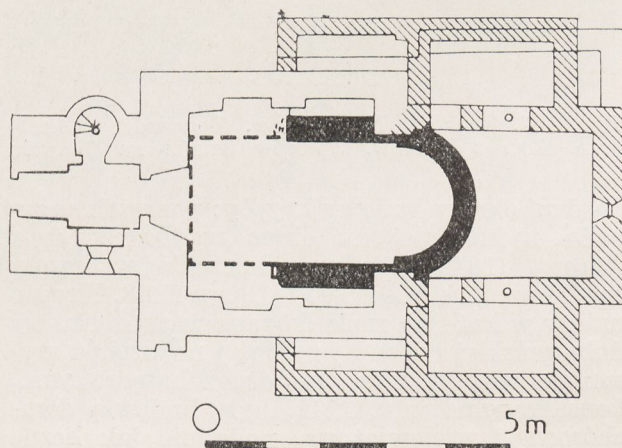
na dwa okresy budowy krypty: początek przypada najsmadniej na okres rządów arcybpa Aarona (1048—59), a ukończenie na rządy bpa Maura, tj. między r. 1110 a r. 1118. Krypta należy w każdym razie do zasięgu architektury dolnorenńskiej i jest jej najdalej na wschód wysuniętą odroślą. Sama zaś druga katedra rom., konsekrowana w r. 1142, była budowlą dwuchórową i wielowieżową, podobnie jak liczne nadreńskie kościoły z epoki rom.

Powierzchnia wzgórze wawelskiego uległa w ciągu wieków dużym zmianom. Szczyt wzgórza znajdował się pierwotnie w niewielkiej odległości na południe od pld. ramienia transeptu katedry Chrobrego, a od tego punktu teren opadał z wolna w kierunku pld. i zach., stromo natomiast ku północy. Katedra Chrobrego stała więc na pld. brzegu tej szczytowej płaszczyny, rotunda zaś na pld. Od zachodu prowadził dojazd, wsch. zaś część płaszczyny zajmowały zabudowania świeckie. W bezpośrednim sąsiedztwie budynku, o którym już była mowa, dokładnie na wschód od katedry Chrobrego, znajdowała się wielka sala o 24 słupach, przekraczająca częściowo linię pld. fasady dzisiejszego zamku, dalej zaś nad spadającym stromo ku północy i ku wschodowi zboczem wzgórza wznosił się zameczek z basztą z drobnych, w warstwy układanych kostek wapienia i z większymi ciosami z piaskowca na narożnikach, a więc podobną do dolnej części katedralnej wieży Srebrnych Dzwonów, pochodzącej z drugiej ćwierci w. XII. Ta baszta, stanowiąca najbardziej ku wschodowi wysuniętą część rom. zamku, łączyła się za pośrednictwem murów ze skrzydłem mieszkalnym, przecinającym pod kątem prostym dzisiejszy trakt pld. zamku w tym miejscu, gdzie styka się on z traktem wsch. To skrzydło kończyło się od strony pld. małą wieżyczką już poza obrębem pld. traktu dzisiejszego zamku.

Nie wszystkie fragmenty rom. budowli świeckich Wawelu pochodzą z tego samego czasu,

ściśle ich datowanie wymaga dalszych, skrupulatnych badań.

Najlepiej obok krypty Św. Leonarda zachowanym dziełem krakowskiej architektury rom. jest kościół Św. Andrzeja. Styl jego pozwala przyjąć, że wzniesiono go pod koniec w. XI. Z początkiem w. XIV objęły go klaryski. Przed przeróbkami z epoki baroku była to budowla sklepiona, o krótkim, trójnawowym, bazylikowym i dwuwieżowym korpusie przednim, z transeptem i prezbiterium zakończonym półkolistą apsydą. Szczegóły archit.-dekoracyjne ograniczają się do fryzu arkadowego (dzisiaj tylko jeszcze na prezbiterium i jego apsydzie

Ryc. 168. Kraków. Kościół Św. Salwatora na Zwierzyncu. Rzut poziomy, wg Świechowskiego

oraz na wsch. ścianie transeptu), bliźniaczych okienek wieżowych oraz potrójnego okna w salce między wieżami.

Znacznie skromniej przedstawiają się inne zabytki kościelne budownictwa rom. w K., zwłaszcza kościółek Św. Wojciecha. Prostopątne, prawie kwadratowe prezbiterium i również prawie kwadratowa nawa, kryta zdaje się pułapem, oto całość, zbudowana z małych kostek wapienia przy użyciu na węglach większych ciosów piaskowca. Skromny, półkołem zamknięty portal z gładkim tympanonem oraz małe, jak strzelnice wąskie, rozglifione okienko to jedyne szczegóły tego kościółka, wzniesionego około r. 1100.

U Św. Jana odkopano dolne części rom. kościoła o prostokątnej nawie i półkolistej apsydzie, pochodzącego zapewne z w. XII. Już tylko fragmenty rom. znaleziono u Św. Mikołaja na Wesolej i w miejscu, gdzie stał kościół Św. Marii Magdaleny. Niewiele też wiemy o pozostałych kościołach, które w okresie romanizmu już istniały. Kościół Św. Trójcy, w r. 1233 oddany dominikanom, ustąpił miejsca wczesnogotyckiej świątyni tego zakonu. O pierwotnym kościele Św. Michała na Skalce wspomina Długosz, że był budowlą okrągłą z białego kamienia, więc zapewne z wapienia. Przepadły obie kolegiaty wawelskie, Św. Jerzego i Św. Michała, zatarły się doszczętnie

ślady romańszczyzny w kościele Św. Floriana na Kleparzu, który powstał w ostatniej ćwierci w. XII, nie ma ich również w kościele Św. Krzyża z czasu około r. 1200. Kościółek Św. Benedykta na wzgórzu Lasoty na Krzemionkach zawiera reszty murów rom.

Z okresu późnego romanizmu (tzw. stylu przejściowego) zachowały się fragmenty w kościele norbertanek na Zwierzyncu (zwłaszcza w krucheie portal późnorom. z kolumnkami

Ryc. 169. Kraków. Kościół Św. Andrzeja. Fot. S. Kollowca

o kapitelach pączkowych). W związku z tym wszystkim należy podkreślić, że najstarsze kościoły krakowskie wskazują, które miejsca były zamieszkałe już w epoce rom., przed lokacją K. w r. 1257. Grupują się one wzdłuż drogi wodnej, tj. Wisły, płynącej kilkoma korytami, i wzdłuż dróg lądowych. Wpłynęło to także na plan nowego miasta z r. 1257, ponieważ musieli się z tym liczyć jego autorzy.

Lit.: T. Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, wyd. 2, K-w 1959 (tu szczegółowa starsza lit.); spośród pominiętych tam lub późniejszych prac: J. Hawrot, *Geneza formy kościoła Św. Wojciecha w Krakowie a problem pastoforiów w Polsce*, Księga ku czci Władysława Podlacha, W-w 1957, s. 99–112; W. Molè, *Wawel a Dalmacja*, *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, 4, 1958 (wyd. 1960), s. 5–19; tenże, *Deux Problèmes des relations entre la France et le Sud-Est Européen dans le domaine de l'art préroman*, *Blt. HS*, 20, 1958, nr 2, s. 132–8; K. Żu-

rowska, W związku z artykułem Zygmunta Świechowskiego „Les plus anciens monuments de l'architecture religieuse en Pologne d'après les fouilles et les travaux récents” (Cahiers Archéologiques, 9, 1957, p. 301-17), Blt. HS, 21, 1959, nr 1, s. 111-4; T. Lenkiewicz, Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych, Biuletyn Krakowski, 1, 1959, s. 78-98; A. Bochnak, Najstarsze budowle wawelskie, Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu, W-wa 1960, s. 91-106; J. S. Jamroz, Układ przestrzenny miasta Krakowa sprzed lokacji 1257 roku, Biuletyn Krakowski, 2, 1960, s. 10-24; Z. Świechowski, Wczesna architektura piastowska około roku 1000, Początki państwa polskiego, P-ń, t. 2, 1962, s. 245-68; tenże, Budownictwo romańskie w Polsce, W-w 1963, s. 109-44, il. 281-339; K. Żurawska, Rotunda P. Marii na Wawelu. Studium nad wczesnopiastowską architekturą centralną w Polsce, Studia z dziejów Wawelu, t. 3 (w druku); A. Grygorowicz, Nowo odnalezione ryty, reliefy i znaki kamieniarskie w kościele Św. Andrzeja w Krakowie, PAN Oddział w Krakowie, Sprawozdania z posiedzeń Komisji, styczeń-czerwiec 1964, s. 179-82; J. S. Jamroz, Układ przestrzenny miasta Krakowa sprzed i po lokacji 1257 roku, tamże, s. 173-6; K. Żurawska, Zagadnienie transeptu pierwszej katedry wawelskiej, Prace z Historii Sztuki 2, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 86, K-w 1965, s. 19-94. [Adam Bochnak]